

Кўрбошилар ва лашкарбошиларнинг ижтимоий-сиёсий, харбий фаолиятини ўрганиш ва уларга баҳо бериш тарихчилар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Турли архивларда кўрбошилар ҳақида кўплаб материаллар бор. Шаҳобиддин Яссавий, Мусо Туркистоний сингари хорижий муаллифлар ўз китобларида 200 га яқин кўрбошилар тўғрисида умумий маълумотлар беришган. Биз ҳам кўлимизда мавжуд бўлган ҳужжатлар асосида мазкур ҳаракатнинг баъзи бир раҳбарлари ҳақида маълумот беришмоқчимиз.

Хориждаги тарихчи олимлардан бири Б.Хайит тадқиқотларида Парпибек кўрбоши фаолияти билан боғлиқ айрим маълумотлар берилган. Бу маълумотларга кўра, Фарғона водийси ҳудудларида ҳаракат қилган кўрбошилар орасида Ўзғанда Жонибек қози, Новкатда Муҳиддинбек, Андижон атрофида Парпибек анчагина катта гуруҳларга эга бўлишган. Чунончи, Парпибек кўшинида 3600 дан ортиқ аскар хизмат қилган. «Босмачилар»га қарши курашда қизил армия кўшинларида 14 та артиллерия, 376 та пулемёт, ўнлаб самолёт, 7 та бронепоезд бўлгани учун улар гоёқ оғир шароитда кураш олиб борганлар.

Кўзга кўринган кўрбошилардан бири Охунжон 1919 йил 12 июнда қизил аскарлар кўшини кўмондони Д.Е. Коновалов билан сулҳ тузиб, ўз йигитлари билан советлар томонига ўтган ва ўша йилнинг сентябрь ойида Андижон муҳофафасида советлар тарафида туриб катта жасорат кўрсатган. Аммо большевикларнинг сиёсий ўйин ва найранглари кўрган Охунжон ўз ниятидан қайтиб, шу вақтда Андижон уездига катта қуч ва мавқега эга бўлган Парпибек кўрбоши билан яширин музокаралар олиб боради. Бундан қизиллар огоҳ бўлишади. 1920 йилнинг май ойида Туркфронт кўмондони М.В.Фрунзе иштирокида бўлиб ўтган инқилобий кўмита ва партия кўмитасининг кўшма йигилишида, бошқа масалалар билан бир каторда, Охунжон отрядини Тошкентга жўнатиш масаласи ҳам кўрилади. 25 майда Андижонда гарнизон кўшинлари кўриги ўтказилаётган вақтда собиқ кўрбошиларидан бири Охунжоннинг Парпи кўрбоши билан биргаликда ҳаракат қилиши ҳақида музокара олиб бораётгани тўғрисида хабар келади. Шундан сўнг Охунжон отрядини қуролсизлантиришга ҳаракат қилинади. Аммо қуролни топширишдан бош тортган Охунжон отрядидан бир қанча киши аскарларга қарата ўт очади. Отишма натижасида ҳар икки тарафдан қурбонлар бўлади. Охунжон ва унинг йигитлари қуролсизлантирилиб, Тошкентга юборилади.

Аммо Охунжон, унинг ноиб Абдураззоқ ва бошқалар Тошкентдан Наманган орқали қочиб, Кўкон қишлоқдаги Парпибек кўрбоши кўшинига қочиб қўшилади. Бу билан Парпибек кўрбошининг кўшини янада қучайиб, қудрати ортади. Аммо Охунжон кўрбоши советларга қарши жангларнинг бирида ҳалок бўлади. Бу, Парпибек кўшини жанговорлигига салбий таъсир қилади.

Парпибек кўрбоши большевикларга қарши олиб борган курашида турли муносабатлар билан Андижон шаҳри аҳолисига мурожаат этиб турган. Қуйида унинг ана шундай мурожаатномаларидан бирини айнан келтирамиз:

ЭЪЛОННОМА

Умум мусулмонларга эълон килиб ёзаманки, биз 4 йилдан бери ноҳақчи болъшевиклар билан маҳораба килиб кон тўқиб, неча мусулмонлар хонавайрон бўлуб, шу жойга келдук. Эй мусулмонлар, кўзларингни очиб қаранглар! Қўқонқишлоқ, Чувама ва бошқа қишлоқларда бу ноҳақчи болъшевиклар ёш гўдақ болаларни бетартиб чопиб, кўп жафолар қилди ва яна туриб шуни бадалида бизларни тепамизга қаттиқ хужумлар қилиб, кўп ишларни қўнғилларига муддао қилиб юрди. Худого хос эканмиз, ҳақ йўлига юрганимиз маълум бўлди. Ҳозирги вақтда шаҳар атрофларини бесарамжон қилиб турибдир. Очқдан-очик маълум бўлиб, бизларни йигитларимизни тутмоққа тадбирлар жорий қилибдур. Умум мусулмонлар, нечаларга қаттиқ сармофий қиламанки, бундан буён мундоқ ноҳақ ишлар бўлмасун. Бир, икки нафар бизларни йигитларимизни тутган бирлан ҳеч нима воқеа бўлмаса керак. Ўшал жосус чиққан маҳалладан бир дона йигитимизга неча нафарини жазо бермоққа қодирмиз. Ушбу бизларни йигитларимизни тутмоққа тадбир жорий қилган жосусларни Қорбура гузарида жазоларини кўзларига кўрсатдук. Ушбу жума қунидан ўтадургон кечаси. Агарчи, ҳар қим жосуслик қилса, шундоқ жазога қирифторм қиламиз. Иккинчи чакана ўғрилар воқеаси шулки, ҳар қим ўғрилик қилиб, қўлимизга тушса, ҳоҳ ўзимизга қарашлик йигитлардан, ҳоҳ шаҳардаги ўғрилардан бўлса, бизни кўрбошиларимизга фармойиш қилдим: ҳақиқат орқали ўлим жазосига борадурлар.

Яшасин ҳақ йўлга юргувчилар! Битсин ноҳақчилар! Ушбу жумадан шанбага ўтадиргон кечаси чакана ўғрилардан бир донасини олиб юбордук. Сойгузарда.

Амири лашкар — Парпибек Ғозий Маҳдум.

Мухр: Насруллоҳ. Оллоҳ қўлласин."

Қўнларнинг бирида қизил аскарларнинг Андижон шаҳридан Қўқонқишлоққа қараб чиққани ҳақидаги хабар Парпибекка етиб қелади. Парпибек жангчиларнинг бир қисмини Қўқонқишлоқда қолдириб, асосий қўчларни тевақар-атрофга тарқатади. Қизиллар қатта қўч билан Қўқонқишлоққа қеладилар ва бу ердаги оз сонли қаршилиқ қўрсатувчилар билан жанг бошлайдилар. Бир неча муддат давом этган олишмадан сўнг у Қўқонқишлоқни бўшатиб, ўз лашқари билан атрофдаги қўчларига қориб қўшилади. Қизиллар қолиб қелиб, Қўқонқишлоқни ва Парпи кўрбоши қароргоҳини ишғол этадилар. Аммо қизиллар қойлашиб улғурмасларидан қаршилиқ қўрсатувчиларнинг Қўқонқишлоқнинг уқ томонидан бошлаган хужумига дуч қелиб, доқдираб қоладилар. Кўрбошиларнинг ҳар бири муайян йўллар билан хужумга ўтган, аммо Андижон йўлини очиб қўйган эдилар. Шиддатли жангга дош беролмаган қизиллар чеқинишга мажбур бўлишади ва аста-секин мудофаага ўтиб, Андижон томонга чеқина бошлайдилар. Улар

огир юклари, тўп, тўпхона, аравалари билан катта йўлдан Андижонга етиб боргунларича «босмачи»лар пистирма йўллар ва тор кўчалар оркали ўтиб, Хайробод атрофига жойлашиб оладилар. Кизиллар Хайрободга етиб келганларида улар кизилларга карши орка ва ён тарафлардан хужумга ўтадилар. Ўк ёмгирига учраган кизиллар чекинадилар. Уларнинг 200 га якин омон колганлари бир саройга кириб яширинишга мажбур бўлади. Ўч кеча-кундуз давом этган отишмадан кейин тинкалари қурийдилар. Озик-овкатларнинг йўқлигидан оч қоладилар, ўк-дорилари ҳам тугаб қолиб, таслим бўлишга мажбур бўлишади.

Сарой дарвозасининг икки ёнида турган миллий қурашчилар саройдан чиқаётган кизилларни қуролсизлантириб, асирга олишади ва отиб ташлашади. Бундан хабар топган Андижоннинг Янги шаҳарида яшовчи большевиклар Эски шаҳар аҳолисидан кизил аскарлар жасадини олиб келишни талаб қиладилар. Акс холда Эски шаҳар аҳолисини кириб ташлаймиз, деган таҳдид ҳам қилинади. Эски шаҳар фуқаролари йигилишида вакиллар сайланиб, улар ўлган кизил аскарларнинг мурдаларини олиб келишга отланади.

Бу воқеа Мусо Туркистонининг «Улуг Туркистон фожеаси» асарида бундай тасвирланган: «Андижонда Нодир эшон домла, Мулла Абдукарим, Охун домла, Шамсутдин тўра, Сулаймон баззоз (шоир Чўлпоннинг отаси — муаллиф) ва бошқа машҳур домлалар, амалдорлар ва халқ оммасининг диққат-эътиборини қозongan нуфузли кишилардан, жами 10 кишини элчи қилиб Парпи кўрбоши ҳузурига юбордилар. Элчилар Кўконқишлоқда Парпи кўрбоши қароргоҳида қабул қилинди. Элчилар ҳаммаси таъзим ва тавозеъ ила ўлтирдилар. Элчилардан қиройлиққина, соқол-мўйловларини қисқартиргонлардан бири сўз бошлади: «Бек ака! Бизлар ҳукуматнинг элчиларимиз, ҳукумат айтадурки, ўлиқларимизни берсун, Андижонга келтириб қўмайлик, ўзлари сулҳ қилиб биз билан ярашсинлар, шаҳарга қирсинлар, муносиб мансабларга ўлтирсинлар», дейдур.

Шу жойга келганда тўп овозлари, пулемёт овозлари билан баробар ўрус аскарларининг хужум қилиб келгани маълум бўлди.

Парпи кўрбоши Халон нажотларига мудоффа қилишга амр берди... Сўнгра бу ўн кишини эъдомга ҳукм қилди. Бу ҳукм Парпи кўрбошининг отахони (маслаҳатчиси) Муҳаммад Иброҳимга етди. Дарҳол Парпи кўрбошини қўриб, элчилар ҳақидаги эъдом ҳукмини таъдим этди. Буларни аробага чиқариб, Орол, Бўтакора ила Андижонга жўнатди. Видо (хайрлашув) асносида Нодир эшон бошлиқ ҳамма элчилар қўл қўтариб, отахон Муҳаммад Иброҳимни ҳаққига дуо қилдилар. Отахон дедик: «Дуоларингиз ижобат бўлса, фойдаси охирада, албатта, бўлғайдир. Бу дунёда фойдаси тегадургон бирор нарсаларинг йўқму?», деб хитоб қилди. Шу гапдан кейин элчилар ичидаги силлиқ салла, теваарак соқолли киши бир табассум қилди. Қўлига қалам- қогоз олди, икки тилда (русча, ўзбекча) бир парча хат ёзиб, қўлига бериб, айтди: «Хар вақт Андижонга қирадиргон бўлсангиз, шу хат билан бемалол қира биласиз, дунё ишларингизни қила биласиз».

Отахон Муҳаммад Иброҳим айтадур: «Ушбу хат (ёрлиқ) билан беш-ўн маротаба Андижонга кириб чиқдим, ҳеч бир зотга учрамадим, ўруслар қайси жойда қўрсалар, қимсан, деб сўрайдур. Ерлиқ хатни қўрсатсам, «қажалуйста, буюринг», дедилар. Шу хангомаларда ўрислар қиёсий рафторларни 3—5 қадам орқага ташлаб мажбуриятликда қолди. Баъзи ишларда юртга қенгчилик берди. Масалан, Андижоннинг 4 даҳасига 4 қози тайин қилди. Миллат ўз ихтиёри билан сайлади. Уч ойда бир марта бу 4 қози тўпланиб, бир хайъат ўлароқ баъзи нозик масалаларни ҳал қиладургон мажлис ҳам тайинлади.

Сўнгра бу приказ билан йўк килинди. Фиркани карори билан ГПУни хукми жорий бўлди, козиларни ўрнига суд (народное судья) тайин килинди».

Андижондаги совет ҳукумати шаҳар атрофидаги кўрбошиларга қарши жанг олиб боришга журъат этолмаганликларидан уларни сулҳ тузиш орқали ўз томонларига оғдириб олишга бир неча бор уринди. Бу хийла Парпибек кўрбошига нисбатан ҳам ишлатилди.

Фаргона водийсида 1918—1923 йиллар ичида 10 марта кўрбошилар курултойи ўтказилган. Бу курултойларда курулли ҳаракатга 1918 йил мартда Катта Эргаш, 1918 йил ноябрида Мадаминбек, 1920 йил майида Шермухаммадбек, кейинчалик Ёрмат махсум, Ислокул водий бўйича бош кўмондон — лашкарбоши этиб сайланган. Парпибек ана шу курултойларда фаол катнашган. Мадаминбек ва Шермухаммадбек бошчилигида кўпдан-кўп жангу жадалларда катнашиш унга насиб этганди.

Мадаминбек кизиллар фитнаси оқибатида катл этилгач, курулли ҳаракат янги куч билан аланга олди. Бу ҳаракатнинг илхомчиси ва ташкилотчиси Шермухаммадбек (совет тарихчиларининг китоб ва мақолаларида у Кўршермат деб ҳақоратлаб келинган) бўлди. 1920 йил 3 майда Шермухаммадбек ташаббуси билан «Туркистон турк мустиқил жумҳурияси», яъни Туркистон муваққат ҳукумати ташкил бўлди. Бу ҳукумат водийдаги истиқлолчилик ҳаракатида муҳим роль ўйнади. Шермухаммадбек кўмондонлигида барча кўрбошилар бирлашди ва янги отрядлар тузилди.

Андижон ҳудудидаги кўплаб кўрбошилар билан бир қаторда Парпибек кўрбоши ҳам ўз кўшини билан Шермухаммадбекнинг умумий кўмондонлиги остига ўтди.

1920 йил июль охирида Пойтуғда Шермухаммадбек, Холхўжа, Омон полвон, Парпи ва Мулла Собир кўрбошилар бирлашиб, 4—5 минг лашкар билан Татар бригадаси аскарларини қуршовга олдилар. Аммо Пойтуғ гарнизони жангчилари ва Андижондан етиб келган 1-отлик полки ёрдами билан рота бир амаллаб қуршовдан қутулишга муваффақ бўлди.

Шермухаммадбек 1920 йил октябрь ойининг охирида Фаргона водийси кўрбошилари билан кенгаш ўтказди. Андижондан Парпибек кўрбоши ҳам унда катнашди. Жаидлар сардори Мунаввар қори Абдурашидхонов ва «уламо»чилар вакили Миён Бузрук катнашган бу кенгашда Шарқий Бухоро ва Афғонистонда советларга қарши қураш олиб бораётган Иброҳимбек кўрбоши билан ҳамкорликда қурашни давом эттиришга қарор қилинади.

1920 йил 24 ноябрда бош кўмондон Шермухаммадбек, Алиёр ва Парпибек кўрбошилар ўзаро ҳамкорликда Шохимардонда кизилларга қарши жанг олиб бордилар. Андижон уезди Кўконкишлоқ туманидаги жангларда иштирок этиш учун Шермухаммадбек 1000 аскар билан келади. Бу даҳшатли жангда Парпибек лашкари ғалаба қозониб, кизил аскарларнинг 2 замбарағи, 4 пулемёти ва турли қурол-аслаҳаларини ўлжа олади.

Совет кўмондонлиги 2000 дан зиёд аскар билан бўлган Парпибекка қарши 1920 йил охирларида Кўконкишлоқ ва Омончўрада қаттиқ жанг бошлаб юборади. 8- отлик бригада кўмондони Я.А.Мелькумов операцияни бошқаради. Шиддатли жангда Парпибекнинг асосий таянч базаси Кўконкишлоқ ва Омончўра душман қўлига ўтади. Парпибек Бозоркўргон томонга чекинишга мажбур бўлади. Душман бу ерда унга қучли зарба беради.

Шермухаммадбек ва Холхўжа қўшинларининг мағлубиятга учраши айрим миллий қурашчиларнинг руҳини тушириб юборади ва улар советлар томонига ўтишга мажбур бўладилар. 1921 йил 31 январда 2600 аскар билан Акбарали ва Маҳкам хожи

кўрбошилар ҳам кизиллар томонига ўтадилар. 1921 йилнинг бошида Парпибек кўрбоши 2-ўкчи Туркистон дивизияси жангчилари билан бўлган жангда маглубиятга учрайди. Бу жанг Жалолобод, Сузокда бўлиб ўтади. Парпибек кўрбоши аскарларининг ярми жанг майдонларида халок бўлади. Парпибек кўрбоши шу жангда огир ярадор бўлиб, 1921 йилнинг апрель ойида вафот этади.

Р. Шамсутдинов, А. Кодиров